

OSUĐENI I DEPRIVACIJE¹

Mr Ljeuposava Ilijić
Institut za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu

Aktuelno stanje u kazneno popravnim zavodima u Srbiji je izuzetno nepovoljno. Porast broja osuđenih lica i prekobrojnost zatvorske populacije, kao i negativni trendovi u strukturi osuđenih, samo su dio globalnih problema sa kojima se suočavaju zatvorske ustanove. Ako tome dodamo i probleme vezane za nedostatak stručnih kadrova, manjkavost u sprovođenju tretmana i loše materijalne uslove, čije se posljedice odražavaju na sveukupno funkcionisanje zatvorskih sistema, sasvim je očigledno zašto zatvorska kazna ne daje očekivane rezultate, već sve veću stopu recidivizma. Sa druge strane, negativne psihološke posljedice izvršenja zatvorske kazne, posmatrane kroz brojne deprivacije i frustracije, na mikronivou, predstavljaju, još dodatne, otežavajuće faktore koji stoje na putu uspješnog sprovođenja tretmana i postizanja svrhe zatvorske kazne.

Ovaj rad predstavlja pokušaj sagledavanja sveukupnih uslova izvršenja zatvorske kazne kroz prizmu svih negativnih okolnosti i problema u funkcionisanju zatvorskih sistema, s posebnim osvrtnom na deprivacije osuđenih lica. Čini se da je sasvim nemoguće govoriti o osuđenim licima i njihovim deprivacijama, van konteksta uslova u kojima izdržavaju zatvorsku kaznu i koji u krajnjoj mjeri, i doprinose pojačavanju već prisutnih deprivacija i frustracija.

KLJUČNE RIJEČI: zatvorski sistem / osuđena lica / deprivacije

UVOD

Većina teškoća koje danas karakterišu srpski sistem izvršenja zavodskih sankcija, proističe iz činjenice da je on nedovoljno veliki da primi sve one kojima se izriču sankcije institucionalnog tipa. Broj osuđenika je disproporcionalan

¹ Rad je nastao kao rezultat na Projektu broj 47011 koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke.

kapacitetu ustanova što proizvodi pojavu prekobrojnosti zatvorske populacije. Ovaj fenomen, osim što, uopšteno gledano, otežava redovno funkcionisanje ustanove u svim njenim segmentima, ima i niz drugih negativnih posljedica, kao što je: ugrožavanje osnovnih prava osuđenih lica, povećan rizik od pobuna i bjekstva i uopšte povećanu učestalost disciplinskih prestupa (Pavlović, 2009:767).

Prekobrojnost zatvorske populacije, povlači za sobom i niz drugih posljedica koje pogađaju osobe lišene slobode, ali i društvo.²

Posljedice po osobe lišene slobode ogledaju se u lošim materijalnim uslovima života, povećanoj ugroženosti njihovog zdravlja, neadekvatnom tretmanu, redukovanom vremenu koje imaju za šetnju van ćelija i komunikaciju sa spoljašnjim svijetom, povećanje nasilja među zatvorenicima, koje proizilazi iz dodatnih tenzija zbog dodatnih deprivacija i ograničavanja prava.

I posljedice po državu su mnogobrojne. Uslijed nedostatka mjesta u zatvorima, osobe osuđene na zatvorske kazne ne mogu da stupe na izvršenje zatvorske kazne, već ostaju na slobodi, čime se svakako, povećava rizik da ponovo počine neko krivično djelo. Zbog neadekvatnog tretmana, za osuđene kojima se tokom izvršenja zatvorske kazne moglo pomoći da usvoje društveno prihvatljive norme ponašanja, po izlasku iz ustanove povećava se rizik od povrata.

Istovremeno sa povećanjem broja lica lišenih slobode, ispoljavaju se i drugi izrazito negativni trendovi, a to su porast broja teških krivičnih djela sa elementima nasilja, organizovani kriminal, smanjenje starosne granice počilaca krivičnih djela i visok nivo bolesti zavisnosti, prije svega narkomanije. Čak 50% lica lišenih slobode imalo je iskustva sa drogama ili su aktivni zavisnici.³

Nepostojanje specijalizovanih tretmana za zavisnike od psihoaktivnih supstanci, još dodatno otežava problem. U našim ustanovama ne postoji ni obavezno testiranje osuđenika na psihoaktivne supstance, pa primarni problem zavisnosti, najčešće, ostaje nerješen i u sjenci sekundarnog problema izvršenja krivičnog djela.

Nalazi brojnih studija ukazuju da su osuđenici koji su i prije dolaska u zatvorsku ustanovu bili zavisnici, počinili veći broj nasilnih incidenata od onih osuđenika koji nisu zavisnici (Jiang, Fisher-Giorlando, 2002).

Brojni istraživači navode da zatvor kao institucija povećava rizik u pogledu ponašanja zavisnika, kako zbog koncentracije velikog broja rizične populacije na jednom mjestu, prenaseljenosti zatvora, ali i rizika od nasilja, koji je česta pojava među osuđenim licima koji su zavisnici od psihoaktivnih supstanci.

² Problem prekobrojnosti zatvorske populacije nije problem koji je prisutan samo na našim prostorima. Naime, podaci pokazuju da su u čak 144 od 170 država u svijetu zatvorski sistemi prepuni, što znači da se oko 85% država suočava sa problemom prekobrojnosti zatvorske populacije. Nažalost, Srbija baš u ovom negativnom trendu prati svjetski nivo, čime se naša država uveliko svrstava u red onih koje nemaju dovoljno prostora da smjeste svoje zatvorenike. Detaljnije u: *International Centre for Prison Studies*, King's Kollege, London. http://www.kcl.ac.uk/depsta/rel/icps/worldbrief/highest_to_lowesr_rates.php

³ Detaljnije u: Godišnjem Izveštaju Uprave za izvršenje zavodskih sankcija, 2007. i 2008. godina, Ministarstvo pravde Republike Srbije.

Posljedice upotrebe narkotika među zatvorskom populacijom obuhvataju i brojne smrtne ishode, kako zbog prekomjerne upotrebe narkotika i lošeg kvaliteta droge, povećan broj samoubistava, ali i povećane stope samopovrjeđivanja. Takođe, upotrebe narkotika u zatvorskoj populaciji, ima tendenciju da proizvede opasnije posljedice, nego što je to slučaj sa posljedicama upotrebe narkotika populacije na slobodi, posebno ako se ima u vidu nedostupnost sterilnog pribora za ubrizgavanje droge, njenog lošeg kvaliteta, i u krajnjem slučaju nedostupnosti (Stöver, Michels, 2010).

U uslovima povećanja ukupnog broja lica, njihova nepovoljna kriminološka i psihološka struktura direktno utiče na razvoj neformalnog sistema, smanjenje bezbjednosti samih osuđenih kao i zaposlenih lica, pojavu unošenja nedozvoljenih predmeta i supstanci, smanjenu disciplinu i kršenje kućnog reda, organizovane proteste i ukupno lošu atmosferu u ustanovama i posljedično smanjen nivo bezbjednosti.

O DEPRIVACIJAMA OSUĐENIKA

U uvodnom dijelu dat je kratak osvrt na sve probleme koje su karakteristični za naše zatvorske ustanove, za koje, s pravom možemo reći da u velikoj mjeri doprinose intenziviranju deprivacija osuđenika.

Zatvorske deprivacije, u literaturi su često označene kao nenamjeravane posljedice izvršenja zatvorske kazne, odnosno kao neminovna posljedica njenog izvršenja. Brojni autori djele stavove u pogledu njihovog javljanja, ali ne i u pogledu intenziteta njihovog doživljavanja, kao i potreba za njihovim ublaživanjem. Ovakvi stavovi, karakteristični za period 80-ih godina prošlog vijeka, oslanjaju se na retributivna shvatanja kazne, po kojoj osuđenici, time što su počinili krivično djelo, treba da budu izolovani u zatvorskim ustanovama, a loši i deprivirajući uslovi, samo su dio zaslužene kazne.

Današnja shvatanja zatvorske kazne, daleko se razlikuju od prethodnih i više su bazirana na ideji da kazna zatvora ne mora, i ne treba da bude štetna, kao i da stvaranje humanog i efikasnog zatvorskog okruženja, podrazumjeva razvoj mehanizama kojima će se umanjiti negativni efekti lišenja slobode (Howard, 1999; Vormith, 1985.).

Postoje brojna istraživanja na temu negativnih efekata zatvaranja i rezultati mnogih studija ukazuju na potencijalnu psihološku štetu koja je rezultat dugog boravka u zatvorskoj instituciji (Howard, 1999:3).

Penalne institucije su same po sebi nezdrava mjesta, polazeći od činjenice da je zatvorenički svijet skup različitih ljudi sa različitim sistemima vrijedosti i pravilima ponašanja. Emocionalno i fizičko preživljavanje u zatvorskim uslovima zavisi djelimično i od individualnih sposobnosti osuđenika da se prilagode na uslove života i zatvorske deprivacije.

Bilo kako bilo, mnogi zatvorenici dolaze iz najsiromašnijih slojeva društva ili odbačeni od društva. Tako zatvor može biti najgore mjesto za njih, i oni predstavljaju jednu visoko rizičnu kategoriju koju će posebno teško pogoditi zatvorski uslovi i ograničenja.

Ova činjenica smanjuje šansu za uspješan povratak osuđenika u društvo i normalnu socijalnu reintegraciju (De Viggiani, 2007:115).

I najranija istraživanja zatvorske sredine ukazuju da je zatvor sam po sebi štetan, da takvu sredinu karakteriše nepoštovanje osnovnih ljudskih prava i potreba, doprinosi razvoju mentalnih, fizičkih i socijalnih deprivacija zatvorenika, čineći ih bespomoćnim i nemoćnim (Clemmer 1958, Sykes 1958, Goffman 1961, Foucault 1977, King i Elliott 1977, Richards 1978, Cohen 1979, Cohen i Taylor 1981, Fitzgerald, Sim 1982, Sim 1990).

Ovakav pogled na zatvorsku sredinu je osnova klasične američke studije Donalda Klemmera (Clemmer, 1958) i Geršama Sajksa (Sykes, 1958), u kojoj su predstavljena dva ključna argumenta:

- *prvi, da je zatvaranje sinonim za deprivacije i drugi,*
- *da zatvorske deprivacije imaju značajne psihološke, fizičke, emocionalne i socijalne posljedice na ličnost osuđenika.*

Sajks (Sykes, 1958:65–77) je tvrdio da zatvorski uslovi doprinose deprivacijama, što uključuje deprivaciju slobode, deprivaciju heteroseksualnih odnosa, materijanih dobara i usluga, autonomije i sigurnosti, koje autor naziva "mukama robije" (*pains of imprisonment*). Ove deprivacije nanose bol, predstavljaju teškoće i remete njihov osjećaj lične vrijednosti, samopoštovanja i identiteta.

Individualna slika o sebi kao osobi koja ima vrijednosti i moralne kvalitete, odrasle osobe načešće gube u zatvorskim uslovima, kao što se gubi i njihova snaga i volja za postignućima (Sykes, 1958:79).

I mnogi drugi autori slažu se sa Sajksovim originalnim rezultatima istraživanja vezanim za zatvorske deprivacije, podržavajući njegov stav da zatvorska sredina i zatvor kao ustanova, sa svim svojim karakteristikama i ograničenjima, neminovno proizvodi određeni stepen deprivacija kod osuđenika, koje generalno imaju negativan efekat kako na ponašanje zatvorenika, tako i na efekte tretmana.

Osnovne postavke teorija o negativnim efektima dugih zatvorskih kazni koje se ogledaju u brojnim deprivacijama, lišavanju i prizonizaciji, rezultat su sistematskog posmatranja ponašanja osuđenih lica. Uprkos tome što su nalazi brojnih istraživanja na ovu temu nepotpuni i nejedinstveni, istraživanje literature o negativnim efektima dugih zatvorskih kazni nam daje dobar uvid u sadržaj i probleme zatvorskog života.

Do sličnih rezultata došli su i istraživači koji su se bavili problemom deprivacija osuđenika u našim zatvorskim ustanovama. Tako Jovanić,

ispitivajući negativne efekte zatvorske kazne, navodi da deprivaciju slobode iskazuje čak 97,3% ispitanih osuđenika, dok samo 2,7% osuđenih kaže da ih ta deprivacija uopšte ne pogađa. Kao konačan zaključak koji je nastao kao rezultat njegovog istraživanja, ovaj autor navodi da *opšti uslovi izvršenja kazne zatvora utiču na pojavu negativnih posljedica u svim ispitivanim modalitetima, kao i da su svi oblici deprivacija prisutni u svim ustanovama za izvršenje kazne zatvora, kod velike većine osuđenih i intenzivno pogađaju osuđena lica* (Jovanić, 2007:247).

Nesporan je stav da zatvorske deprivacije doživljavaju svi osuđenici, međutim, brojni autori navode da intenzitet doživljavanja zatvorskih deprivacija zavisi od osobina ličnosti svakog osuđenika.

Jednom rječju, svi vidovi deprivacija snažno su povezani sa osobinama ličnosti i od tih osobina zavisi, između ostalog, koliko će i šta čovjek osjećati kao deprivaciju i frustraciju. Deprivacije su povezane i sa nekim drugim dimenzijama koje ne pripadaju prostoru ličnosti, pa tako možemo konstatovati da su one veće kod recidivista, posebno deprivacija heteroseksualnih kontakata i nezavisnosti, da su veće kod ljudi koji su ranije bili više upetljani u sociopataloške oblike ponašanja, i ljudi koji su imali dužu kriminalnu karijeru, tj. koji su uhapšeni na mlađim uzrastima (Radovanović, 1992:269).

Karakteristike osuđenika, iz sfere demografskih, sociopsiholoških, penoloških i kriminoloških karakteristika ostvaruju uticaj na intenzitet doživljavanja zatvorskih deprivacija. Starost osuđenika, bračno stanje, odnos sa porodicom (kvalitet i kvantitet odnosa), zanimanje, porodično porijeklo i socijalni status, samo su neke od karakteristika čiji je uticaj na intenzitet doživljavanja zatvorskih deprivacija potvrđen istraživanjem.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Nesporno je da zatvorska kazna doživljava oštre kritike. Brojni kritičari zatvora navode da je zatvorska kazna nužno zlo koje mora da postoji, a koje već odavno ne daje očekivane rezultate. Zašto je zatvorska kazna na tako lošem glasu?

Kazna zatvora se nikada nije iscrpljivala u samom lišenju slobode kao bitnom ograničenju ljudskih prava, već ona na različite načine ograničava ili u potpunosti lišava osuđena lica i raznih drugih ljudskih prava. Kršenje ljudskih prava u zatvoru koja su, po pravilu povezana sa njegovim punitivnim aspektom, u tjesnoj su vezi sa onim njegovim osnovnim funkcijama koje se ogledaju u kontroli zatvorenika i u funkcionisanju života u zatvoru, dok su u manjoj mjeri, i uglavnom posredno, posljedica same činjenice da su zatvorenici izolovani od spoljašnjeg svijeta (Nikolić-Ristanović, 1998:5).

Kršenja ljudskih prava u zatvoru, naročito u uslovima ekonomske krize u društvu, kao što je to slučaj u našoj zemlji, postala su povezana sa nemogućnošću zatvora da na adekvatan način ostvari svoje osnovne funkcije.

Lišenje slobode, resocijalizacija, odnosno tretman, kontrola zatvorenika i održavanje života u zatvoru su osnovne funkcije zatvora koje se ne ostvaruju na adekvatan način. Sama činjenica da je u zatvoru veći broj lica smješten u istom prostoru, nameće potrebu održavanja discipline, tj. normiranja njihovog ponašanja i njihovog odnosa sa osobljem. Ova funkcija, iako ima prinudni karakter najčešće se ublažuje kroz pojedine oblike tretmana. Međutim, upravo iz prinude prirode ove funkcije i načina njenog ostvarivanja zavisi i nivo poštovanja ljudskih prava osuđenih lica. Takođe, problem održavanja reda i discipline u prenatrpanim zatvorskim ustanovama posebno dolazi do izražaja.

Normalno funkcionisanje zatvorskih ustanova podrazumjeva i besprekorno funkcionisanje niza stručnih službi u cilju zadovoljenja elementarnih higijenskih, zdravstvenih, zaštitnih, radnih, obrazovnih i drugih potreba osuđenih lica. Nedostatak stručnih kadrova u svim službama, kao i loša materijalna i ekonomska situacija, ostavljaju duboke tragove upravo na polju mogućnosti zadovoljenja osnovnih potreba osuđenih lica, ali i poštovanja njihovih osnovnih, zagarantovanih prava.

Upravo loša ekonomsko materijalna situacija i minimalna državna odvajanja za funkcionisanje zatvorskih ustanova, izuzetno negativno se odražavaju na svakodnevne uslove života i rada osuđenih lica, i izazivaju dodatne patnje i lišavanja u pogledu zadovoljenja osnovnih potreba. Te dodatne patnje su naročito u vezi neadekvatne i siromašne ishrane osuđenih, neadekvatnim uslovima za održavanje higijene, neodgovarajućom zdravstvenom zaštitom, ali i smanjivanju ili potpunom ukidanju mogućnosti za adekvatno obrazovanje, kvalifikaciju ili dokvalifikaciju, radno i profesionalno angažovanje.

Zatvorska stvarnost oličena u konkretnim lošim uslovima izdržavanja, prekobrojnoj zatvorskoj populaciji, nedostatku stručnih kadrova, visokoj stopi recidivizma, manjkavosti tretmana, visokom nivou bolesti zavisnosti, uz nepoštovanje osnovnih prava osuđenih lica, samo su neki od argumenata koji ne idu u prilog zatvorskoj kazni i neki od njenih najtežih kritika. Zatvorska kazna, pored navedenih manjkavosti izvor je i dubokih deprivacija i degradacija ličnosti osuđenika.

Čini se da nije preoštro zaključiti da zatvorska kazna ne daje očekivane rezultate ni na polju specijalne ni na polju generalne prevencije.

Ne samo da ne utiče na smanjenje kriminaliteta, već nije u stanju ni da spriječi dalju kriminalizaciju osuđenih lica (Nikolić-Ristanović, 1998:6).

Izlaz iz loše situacije u zatvorskim ustanovama svakako nije jednostavan i lak. Veća ulaganja koja se ne odnose samo na materijalna sredstva, već i kadrovska rješenja, bili bi samo prvi korak ka napretku. Doslijednija i svestranija primjena tretmana, poboljšanje uslova za smještaj, ishranu, radno, obrazovno i slobodnovremensko angažovanje osuđenih lica su takođe segmenti od koji zavisi kako uspješno izvršenje zatvorske kazne tako i život osuđenih u zatvorskoj ustanovi.

Većina zatvorenika osuđenih na zatvorske kazne, će se na kraju ipak naći na slobodi, u najvećem je interesu društvene zajednice, da obezbjedi realizaciju programa koji umanjuju negativne efekte zatvora, koje, kako je potvrđeno brojnim sociološkim istraživanjima imaju izuzetno negativno dejstvo na kasniju socijalnu reintegraciju.

Zato je imperativ da se bavimo ublaživanjem ili eliminisanjem negativnih posljedica i nanijete štetne koje su rezultat dugogodišnjeg boravka u zatvorskoj ustanovi, kako bi se poboljšale šanse svakog učinioca za rehabilitaciju i društvenu reintegraciju, jer zaštita naše zajednice zavisi od lečenja i reintegracije prestupnika (Howard, 1999).

LITERATURA

1. De Viggiani, N. (2007) *Unhealthy prisons: exploring structural determinants of prison health*, School of Health, Community and Policy Studies, University of the West of England, *Sociology of Health & Illness* (Vol. 29 No.1) 2007, pp. 115–135; <http://www.hszigr.de/~wirsing/ASH%20Sozialmedizin09/ABPapersPDF/PrisonHealth07%20Kopie.pdf>
2. Godišnji izveštaj (2007) Ministarstvo pravde, Uprava za izvršenje zavodskih sankcija
3. Godišnji izveštaj (2008) Ministarstvo pravde, Uprava za izvršenje zavodskih sankcija
4. Howard, J. (1999) *Effects of long term incarceration*, John Howard Society of Alberta www.johnhoward.ab.ca/PUB/PDF/C35.pdf
5. *International Centre for Prison Studies*, King 's Kollege, London. http://www.kcl.ac.uk/depsta/rel/icps/worldbrief/highest_to_lowesr_rates.php
6. Jiang, S., Fisher-Giorlando, M. (2002) Inmate Misconduct: A test of the Deprivation, Importation, and Situational Models, *The Prison Journal*, 82:335 <http://tpj.sagepub.com/content/82/3/335>
7. Jovanić, G. (2007) *Negativne posledice izvršenja kazne zatvora*, Magistarska teza, Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
8. Nikolić-Ristanović, V. (1998) Gde su granice kažnjavanja?, *Temida*, br. 1. god. 1. str. 5-9. Beograd: Viktimološko društvo Srbije i Evropski pokret u Srbiji
9. Pavlović, M. (2009) Ključni problemi srpskog sistema izvršenja zavodskih sankcija, Zbornik radova udruženja Kopaoničke škole prirodnog prava, *Pravni život*, br.10/2009, tematski broj "Pravo i vreme", pp 765-777
10. Radovanović, D. (1992) *Čovek i zatvor-studija integrisanosti u zatvorenički društveni sistem*, Beograd: Prometej i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
11. Stöver, H., I.I., Michels, (2010) Drug use and opioid substitution treatment for prisoners, *Harm Reduction Journal*, pp 7-17 <http://www.harmreductionjournal.com/content/pdf1477-7517-7-17.pdf>
12. Sykes, G. (1958) *The Society of Captives: a Study of a Maximum Security Prison*. New Jersey: Princeton University Press

CONVICTED AND DEPRIVATION

The current situation at correctional institutions in Serbia is very unfavorable. The increase of the number of prisoners and huge number of prisoners populations, also negative trends in the structure of the convicts, are only part of the global problems facing prisons. If we add the problems related to lack of qualified personnel, deficiencies in the implementation of treatment and poor material conditions, which are reflected the consequences on the overall functioning of the prison system, it is obvious why the sentence does not give the expected results, but the increasing rate of recidivism. On the other hand, the negative psychological consequences of execution of sentence, observed through a number of deprivation and frustration, on the micro level, are still more, the aggravating factors that stand in the way of successful implementation of treatment and achieve the purpose of imprisonment. This paper presents an attempt to look at the overall condition of execution of prison sentences through the eyes of all adverse circumstances and problems in the functioning of the prison system, with particular reference to the deprivation of the inmates. It seems that it is quite impossible to talk about prisoners and their deprivations, outside the context of conditions in which they serve prison sentence and that the final measure, and contribute to strengthening already present deprivation and frustration.

KEY WORDS: prison system / convicts / deprivation